

УДК 130.2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФІЛОСОФІЇ ПІД ВПЛИВОМ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анатолій Карась

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, anatolijkaras@yahoo.com*

Розглянуто процес еволюції розуміння світу у контексті Західного типу філософського мислення. Проводиться думка, що іманентним елементом теоретичної філософії є проявлення суб'єктивності людини, покликаної свідомо поліпшувати умови життя. Показано, що основним викликом перед філософією було і є намагання звільнитися від метафізичного типу пояснення світу, яке визначило панівні тенденції ХХ ст., які, проте, не стали вичерпними. Нові виклики, інспіровані явищами постмодернізму, посилили процес перетворення філософії в інтерпретаційний тип мислення, надаючи йому опосередкованого семіотичного характеру інтелектуального змагання з дійсністю.

Ключові слова: метафізика, філософія, світогляд, опосередкування, свідоме життя, репрезентація, сигніфікація, дійсність.

Прийнято вважати, що філософія виникла й оформилася понад дві з половиною тисячі років тому як специфічний тип мислення принаймні у трьох різних цивілізаціях: китайській, індійській і давньогрецькій. Саме в контексті останньої було запропоновано звичний для нас термін “філософія” для позначення властиво теоретичної форми мислення, основу якого визначено відношенням “світ-людина-суспільство”.

Однак, якщо робити наголос лише на назване відношення, то знайдемо, що вся давньогрецька література і поезія також впливають з нього і передують формуванню мислення, окресленого терміном “філософія”. Специфіка цього терміна, як відомо, пояснюється його перекладом у значенні “любов до мудрості”. Таким чином, уже з Давньої Греції предмет філософського типу мислення означений принаймні трьома “стандартизованими” тенденціями: а) існуванням літературного процесу з усім його жанровим обширом від усної мітології, письмової ліричної поезії і прози – до трагедії та історичної оповіді; б) описами (усними і письмовими) того фрагменту світу, що в грецькій мові означався словом “фізика”, і в) власне зосередженням уваги на понятті “софія” та пов'язаними з ним прагматичними формами поведінки людини, найважливішим модусом чого стає поняття розуму у його прагненні до блага людини і громади (полісу).

Відомо, що жанрове перетворення драми в трагедію у давньогрецькому культурному середовищі відбувається одночасно з пошуками відповідей на запит,

який буде зафіксований у слові “філо-софія” (любов до мудрості). Варіантами відповідей охоплюється спільна гуманітарна епоха в історії Давньої Греції, пронизана відкриттям незбагненої тональності песимізму і трагедійності людського життя. З його софійного сприйняття впливають джерела філософського оптимізму в тому, що розум людини здатен досягнути (пізнати) не лише світ, реальність або те, для чого запроваджено слово “буття”, але й поліпшити його природу. Саме в цьому сенсі образ Сократа, який оперує знанням про своє “незнання”, стає ключовим для розвитку західного типу філософії: Сократ звільняється від страху смерті завдяки *теоретичному оптимізові*, опертому на силу знань і віру в пізнання та людину, яка їх здобуває.

З часу Сократа людина західної цивілізації, кажучи словами Ніцше, воліє міркувати, що “все, що має бути свідомим, має бути добрим”; паралельно в Еврипіда цей сократизм відомий в іншій формі: “все, що має бути свідомим, має бути гарним”. Проте, на відміну від Ніцше, варто підкреслити, що саме відкриття самосвідомості стає базовою координатною точкою для відтворення філософського типу інтелектуального мислення. Це означає, що філософія стала виявом самоусвідомлення як розгортання власного, індивідуального проекту життя, яке стає наслідком з’ясування місця людини серед стихій світу. Тому “метафізика”, як властиво “перша філософія”, визначила європейський тип перетворення “людини і світу”.

Якщо слово “софія” (“мудрість”) інтенціонує розуміння стану досконалості, властивого не для земних істот, то слово “філо” виникає у розумі як його *орієнтація* на бажану досконалисть або благо, й індексує у своєму значенні відмінність між дійсним і бажаним, між негарним і гарним, тим, що є, і тим, чого воліє людина в плані *покращення* свого становища. Філософія – це дороговказ на зміну обставин, що виникає у розумі людини й орієнтує до самоздійснення за зразками і діонісійських забав, і олімпійських змагань. Самоздійснення передбачає вдосконалення не просто фізичних (тілесних) можливостей людини, але передусім її духовних і суспільних якостей як члена античного полісу або громади.

Таким чином, поняття філософії склалося на означення таких буттєвих особливостей людського життя, які пов’язані з потребою *свідомого* (точніше – самосвідомого) прояснення того шляху, який веде до поліпшення власного місця людини у світі. Філософія у цьому сенсі виникає як справа митця, покликана поглянути на людину у світі крізь оптику мистецтва жити. Це інтелектуальні чи розумові пошуки такого мистецтва та вдосконалення в ньому, які спонукають до прояснення можливостей *зміни становища людини* – це і є напрямок, що естафетно перетворювався в явище за назвою Західна цивілізація. (Про філософію в її китайському та індійському варіантах тут не говоритиму через брак місця, зауважу лише, що звична для нас тотожність поняття для трьох цивілізацій є до певної міри лише гаданою).

Вже з часу Платона виникає інтелектуальна потреба аналізу власного досвіду щодо з'ясування можливостей “орієнтації нашого життя”. Іншими словами, філософський тип мислення іманентно включає в себе відповідь на запитання: “чому я стаю філософом і яким чином це позначається на моєму розумінні себе і світу? ” Чи не найістотнішим моментом мислення, яке означається як філософське, стає прагнення і потреба мисленника (учасника діалогу) розрізнити між правдивістю й оманю у сфері власного мовлення про речі. З діалогів Платона довідуємося, що промовляння істини про буття речей означає для людини ставати на шлях усунення фальші у самій собі. “Пізнати самого себе” – це передусім відкрити у самому собі шлях то правдивості у словах і помислах. Це той шлях, який прокладається у вигляді філософії як самостійної рефлексивної і теоретичної (логічної) *дисципліни* мислення і, відповідно, самостійного предмета зі своїми онтологічною, гносеологічною та аксіологічною складовими.

У такому сенсі філософія відома також як *метафізична* дисципліна, що продукує спекулятивну форму мислення у прагненні витлумачити місце людини у світі. Неуникненням елементом такого мислення було і залишається визначення відношення до того, що охоплюється поняттями вічного і самотворячого. Від початку обґрунтування місця людини у світі міркування велися в координатах з'ясування природи універсальності і доконечності життя і смерті, безсмертного і тлінного, абсолютного і відносного. Саме цей мотив рефлексії і теоретизування виявився дедалі більшим пороком, перед яким врешті зупинилися теоретичні міркування, ґрунтовані на емпіричному досвіді, підданому раціональному математичному очищенню від логічних суперечностей. (Говоримо про Новий час). Відтак виникає передчуття великого ментального розколу під гаслом “фізика бійся метафізики”, усвідомлення якого майже три століття буде проводитися у координатах визначення “об’єктивності” і “суб’єктивності”, утворених класичним метафізичним підходом.

Предмет філософського мислення в його західному цивілізаційному вимірі склався довкола прояснювання самосвідомості людини відносно природи (фізики), знання та цінностей. Візьмемо до уваги, що явище самосвідомості як основи розуміння самого себе щодо всього, що я чиню, не належить до чисто теоретичного наслідку мислення. Самосвідомість особи передуює вживанню нею займенника “я”. Суб’єктивне знання (відання) про себе генетично є явищем дотеоретичного гатунку, проте без суб’єктивності теоретична форма думки неможлива. Однак поняття “теоретичної форми самосвідомості” в її генетичній первинності – це радше оксюморон. Хоча, наприклад у І. Гегеля, все виглядає настільки серйозно, що стає зайвим явище еволюції, бо самосвідомість первинно і *безпосередньо* схоплює саму себе у поняттєвій формі і далі розгортається за принципом боротьби протилежностей у процес розвитку як такого. Таким чином, все, що розумне (свідоме), стає дійсним, а все дійсне – має бути розумним. Логічне коло замикається: мислення і буття перебувають у тотожності так само, як

на рівні індивіда самосвідомість тотожна з поняттям, у якому сприймає себе *безпосередньо*. З іншого боку, теорія еволюції Дарвіна підводить до висновку, що розум як такий є лише засобом збереження виду.

За майже двісті років до Гегеля Р. Декарт ствердив принцип *безпосередності* філософського знання у формулі: “*cogito ergo sum*”. Такі явища екзистенційного світу людини, як воління, жадання, уявлення, віра, надія, любов тощо – потрапляють щонайменше під підозру в раціоналістичному типі мислення і тим більше стають зайвими в його емпіричному варіанті.

Усвідомлення цього як неспроможності панлогізму стане джерелом натхнення А. Шопенгауера та його послідовника Ніцше, творчість яких надто сприяла для неklasичного типу філософування. Останній, правда, пішов далше у своїй самосвідомості і проголосив не лише кризу раціоналістичного мислення, але й всієї Західної цивілізації, що, на його думку, пройнята духом нігілізму. Цей нігілістичний стан прийшов не сам по собі. Він став наслідком кризи метафізики і всього юдео-християнського світогляду, в якому активне, діяльне життя поступилося місцем для провини і гріховності: так воля до влади перетворилася на волю до “небуття” свідомості в атеїстичному екзистенціалізмі.

У новій вірі в прогрес, на думку Ніцше, прихована наша втома від життя і наша приреченість на Ніщо. Філософія має повернутися до діонісійських витоків життя і стати передусім естетичною доктриною первозданної краси. “Не людство, а надлюдина є мета” (Ф. Ніцше. “Воля до влади”). Цією “переоцінкою буття вперше осмислюється як цінність. У такий спосіб метафізика стає мисленням у цінностях” [2, с. 65]. Предметність філософії фіксується на аксіологічних підходах до буття, а ще за одне покоління – в центрі опиниться антропологічна проблематика як ключова для усвідомлення реальності.

Упродовж історії філософії увага до її предмета історично зміщувалася у напрямку вияснення проблем онтології, теології, гносеології, епістемології, аксіології й антропології. Поряд з цим відбувається зміна уявлень про філософію як наукову дисципліну: з класичної метафізики вона дедалі більше перетворюється в тип знання, який стверджується у антиметафізичних напрямках ХХ століття. Спочатку Д. Г'юм, а тоді І. Кант та інші прийшли до висновку, що філософія як метафізика, тобто строга (детерміністична) наука про світ, – неможлива, вона може бути лише критикою розуму, в якому схоплюємо себе у світі. Розкол у метафізичній споруді філософії до кінця ХХ століття поширився десятками свіжих тріщин. Під впливом нових викликів, генерованих науково-технічним прогресом та революційними і військовими катаклізмами в Європі, висувається думка не просто про кризу філософії, але й про “кінець філософії” як такої.

Щодо предмета філософії, то начислимо стільки різних підходів до його визначення, скільки виникає нових напрямків. У більшості з них, при цьому, зберігається усвідомлення, що філософія стосується відношення людини до буття,

або реальності, яка мислиться в цілому. Головний же поділ старої західної метафізичної споруди відбувся за принципами: 1) метафізичне – неметафізичне мислення та 2) філософія – це наука або ж навпаки.

У підсумку окреслилися головні тенденції: 1) антиметафізичні задуми позитивізму, марксизму і феноменології, що висували завдання перетворення філософії у строгу науку; 2) антиметафізичні задуми в контексті ірраціоналізму і філософії життя, що не претендували на перетворення філософії в науку; 3) нові метафізичні задуми неотомізму, персоналізму, християнського еволюціонізму, релігійної філософії тощо, критичні до двох вищеназваних задумів; 4) секулярні щодо теологічної проблематики, але свідомо метафізичні спрямування в контексті німецької філософської традиції (наприклад, погляди Генріха Дитера); 5) американські проекти прагматизму і семіотики зі своїм позашлюбним континентальним дитям за назвою комунікативної філософії та її практичними чи етичними пасинками.

Водночас увиразнюється проблема “двозначності” філософського мислення, яку Гайдегер охарактеризував тим, що “вона водночас представляється наукою і світоглядом, не будучи ні тим, ні іншим”.

Кожна з названих тенденцій поділяється на внутрішні напрями і субнапрями. Але загалом приходимо до висновку, що, по-перше, попри всі намагання позбутися метафізики у ХХ столітті, досягти якоїсь єдиної чисто неметафізичної філософії не вдалося. Більше того, скажімо, марксизм, заповзівшись бути радикальною антиметафізичною і водночас науковою доктриною, здійснив діалектичне “сальто-мортале” і виявився чи не тотально метафізичною філософією, що відмовляла у праві на існування будь-якій іншій, немарксистській, онтологічній, епістемологічній чи соціологічній теорії. Більше того, названа всеохопна метафізична доктрина тлумачення людини і світу принесла людству численні політичні, демографічні, культурні і соціальні руйнації і нещастя.

Інтелектуальне непорозуміння посилилося в останній чверті ХХ століття під кількома найпотужнішими викликами: падінням колоніальних політичних режимів у Європі і колапсом комуністичного радянського режиму. До них додаються виклики глобалізації та екологічної загрози. Нові виклики окреслилися в інтелектуально-культурному явищі, відомому за назвою постмодернізму, що зокрема сфокусував увагу на феномені влади, виявляючи її приховані структурні, об’єктивні і дискурсивні іпостасі. Можемо зауважити, що за сотню років від проголошення “волі до влади”, з якою Ніцше сподівався привести “надлюдину”, сучасна європейська філософія постала перед викликом добровільної “відмови від влади” заради збереження життя.

Окремо лежить відносно самостійна нетеоретична сфера самоосягнення людиною самої себе – це література або мистецтво в широкому значенні слова, які існують, як відомо, триваліше за професійну філософію. У цій сфері порушуються, апробуються і поширюються думки, які належать до філософських,

проте, аби відповісти на них вичерпно, немає іншого шляху, як звертатися до теоретичної форми критики, спростування і підтвердження в межах певної напрацьованої філософської чи, ширше, метафізичної, традиції. Якщо цього не брати до уваги, буде складатися досить невинна думка, що література сама по собі є філософією, а, наприклад “Поєма про “Гільгамеша” була філософським текстом. Зауважимо, що коли визнати літературу філософією, тоді початок останньої пересунеться на п’ять тисячоліть в минуле і вона перестане бути чисто теоретичною формою мислення. Радикально в цьому сенсі звучали слова М. де Унамуно, мовлені на порозі ХХ століття все ще з вірою у безсмертя, але вже зі зневірою в релігію: “філософія значно ближче до поезії, ніж до науки”.

Таким чином, відповісти на питання, “що таке філософія?” – це також з’ясувати суть вищеокресленої проблеми, не поминаючи увагою особливості китайських та індійських філософських текстів і типів мислення. Це означає розуміти філософію не лише як *теоретичну* дисципліну, але і як *символічну* форму саморозуміння, на основі якого стає можливим *свідоме життя*. Очевидно, поза письмовими літературними текстами саморозуміння людини не продукуватиме і професійного філософського розуміння.

Філософія і світогляд

На уламках (чи підмурку?) класичної метафізики виникла неklasична філософія, а тепер йдеться про постнеklasичні підходи до визначення її предмета. І все ж, як уже говорилося, проблема філософії як метафізики не лише не закрита, але й актуалізується заново в контексті східної і західної цивілізацій. Зауважимо, що у цивілізаціях незахідного типу – наприклад, у мусульманській чи індуїстській, секуляризація неметафізичного мислення в межах філософських підходів або не була актуальною, або не мала успіху. (Як, врешті, не було актуальним в Індії трагедійне сприймання життя). Проте загалом у західній філософії, про інтелектуальні тенденції якої тут йдеться, під кінець ХХ століття переважають дискусії, в яких “заманювання в метафізику” розглядається як одна з найбільших загроз, що стоять перед сучасною цивілізацією.

Також упродовж п’ятдесяти років будь-який різновид *філософії суб’єкта* приходив у суперечність з панівними тенденціями у мисленні цього часу. Проте висуваються й переконання, що інтерсуб’єктивність, як модний принцип, не є самодостатнім для адекватного зображення життя. Сучасний німецький філософ Г. Дитер вважає, що “філософія суб’єкта не слугує самовозвеличенню або усталенню егоцентричного образу власної могутності. Зате вона є передумовою для пошуку можливості розуміння певного поглиблення життя, яке здійснюється якраз у пробудженні інтересу до себе, у погляді на мотиви свого життя, у підпорядкуванні своєму призначенню та у співвідношенні зі своїм контекстом життя” [1, с. 55].

Дехто з провідних філософів сучасності кваліфікує нинішню кризу у західній філософії як загрозу, викликану відступом розуму перед лицем сучасного світу. Видається, що це дуже правильний діагноз, але не дуже вчасний, бо такий відступ був зафіксований ще з другої половини ХІХ століття багатьма голосами і надзвичайно успішно втілений саме в концепціях Маркса і Ніцше. Без них бо дійсність ХХ століття не була б такою всуціль руйнівною, як вона ще може бути хіба у сновидіннях та міфах про походження світу.

Пригадується думка Новаліса, що “філософія – це, властиво, ностальгія, прагнення скрізь бути вдома”. Ймовірно, не випадково, розчаровані комуністичною дійсністю люди у всуціль і незугарному пострадянському соціальному просторі (Україні) сердечну втіху від його одомашнення знаходять, смакуючи можливостями волі до влади діонісійського деміурга з уяви Ф. Ніцше. Що може бути дошкульнішим від ностальгії за тим, що перебувало у снах і перейшло з них у світогляд?

В українських і російських спеціалізованих текстах найпоширеніше визначення філософії все ще дається через поняття світогляд. У ньому присутня значна інерція марксистського заангажування, хоча сам марксизм лише довів до ідеологічної крайності антропологічний принцип прагненням надати світогляду винятково матеріалістичного аксіологічного виміру. Марксизм залишився фактично самотнім у намаганні поєднати звільнення від метафізики зі збереженням світоглядного характеру філософії, намагаючись надати йому винятково наукового характеру.

Приймаючи філософію як світогляд, маємо віддавати собі звіт в тому, що таке її розуміння не є загальноприйнятим у сучасних підходах, оскільки воно щонайменше не позбавлене претензій класичної метафізики і спадщини марксизму. М. Гайдегер з цього приводу писав, що “Світогляд, правда, потребує філософської ерудиції і використовує філософську вченість, але філософія йому не потрібна, оскільки світогляд, будучи сам собою, уже взяв за обов’язок по-своєму тлумачити і по-своєму складати все суще” [3, с. 156]. Це щонайменше означає непослідовність у визначення філософії через світогляд, яке фактично панує в сучасному українському філософському дискурсі, принаймні в його підручникових версіях. У його основі лежить зведення зовнішньої щодо людини фізичної реальності до її уявного вираження чи *відображення* в чуттєво-емоційній сфері сприймання або ж, навпаки, до проголошення гегелівського принципу тотожності мислення і світу, а отже, визнання безвідповідальності філософії перед лицем суспільних чи екологічних викликів.

Іншими словами, в окресленому підході до філософії за її серцевину приймається поняття мислення, що відповідно тлумачиться як буттєва сутність чи субстанція, засобами якої людина одержала доступ до *безпосереднього*, рефлексивного “схоплення” так званої “об’єктивної реальності”. Насправді ж у такому підході відбулося ототожнення індивідуальної “самості” людини з тим, що

називаємо теоретичним мисленням. Внаслідок редукції самості людини до абстракції її мислення сталася низка підмін: самосвідомість підмінена образом і об'єктом “я”, а явище сигніфікації світу речей – явищем репрезентації (рефлексії) їх у свідомості чи мисленні.

Потрібно зробити інтелектуальний крок в напрямку диференціації самості, яка дається нам у мисленні, від самого мислення, з тим, щоб звернути увагу на **опосередкований** характер людського розуміння світу. Тобто, змістовним елементом аналізу має стати властиво *розуміння* як виокремлений когнітивний фрагмент сприймання в єдиному генетично обумовленому процесі еволюції життя. Це означає, по-перше, що здатність до мислення притаманна також для тварин, і по-друге, що індивідуальна здатність розуміти обумовлена відносинами, які існують в межах конкретного біологічного виду тварин чи людини. Отже, взаємовідношення (або комунікація) біологічних істот у межах виду є умовою відношення до світу окремого індивіда й умовою його *сприймання* і розуміння.

Модерна філософія мимоволі підважила себе неспроможністю захистити свою величну метафізичну будівлю через поєднання спрощеного і вкрай неадекватного поняття реальності з епістемологічною парадигмою, в якій наступив колапс *відмінності* між сигніфікацією як такою і *репрезентацією* елементів реальності в контексті сигніфікації, де вони з формального погляду не є образами чи відбитками, чи навіть знаками, а є лише об'єктами, що виникли внаслідок сигніфікації. Проте сигніфікація – це відношення не прямого характеру, а опосередкованого попереднім існуванням всіх інших таких “об'єктів”, що виникли внаслідок міжсуб'єктної комунікації.

Таким чином, визначимо філософію як процес критичного осягнення світу у відповідності з поглибленням самосвідомості та автентичності людини, що постають на основі продукування та існування великого обширу гуманітарних і природничонаукових текстів та знань. Адже “філософське осмислення ніколи не може звільнитися від сенсу єдності”. Філософія – це також неперервний стан інтелектуального змагання з дійсністю та світоглядом, через який остання існує, і які виникли в результаті *людського* розуміння світу; змагання – у напрямку свідомого забезпечення і сталого покращення умов виживання.

Пропонований підхід до філософії не передбачає орієнтувати розум людини на “зміну світу” чи на “перетворення реальності”; адже у боротьбі зі світом людина, попередньо зведена до субстанційної форми свідомості, мислення, розуму чи *самості*, приречена на пірнання і занурення в “ніщо”, в якому вона неминуче вичерпується й анігілюється. Одна справа – *змінювати дійсність*, приведену у світ за участю людини і в тому числі за участю її свідомого життя, і зовсім інша справа – *змінювати природну реальність*, що існує незалежно від людини.

---

1. Дитер Г. Свідоме життя. Дослідження співвідношення суб'єктивності та метафізики. – К.: КУРС, 2006. – 188 с.
2. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
3. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. – М.: Гнозис, 1993. – 464 с.

PHILOSOPHY TRANSFORMATION INFLUENCED BY CONTEMPORARY CHALLENGES

Anatoliy Karas'

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, anatolijkaras@yahoo.com*

The evolution of understanding of reality in Western type of philosophical thinking corresponding to such element of theoretical mind as subjectivity is. The new philosophical paradigm emerges under the challenge of postmodernism and there is need to rethink philosophy as metaphysical and interpretative modes of understanding.

Key words: philosophy, metaphysic, weltanschauung, conscience life, signification, representation.

*Стаття надійшла до редколегії 24.11.2007
Прийнята до друку 28.01.2008*